

Shahid Rajaei Teacher Training University- Iran
Ontological Researches
Semi-Annual Scientific Journal
ISSN (print): 2345-3761 (online): 2676-4490
Type: Research

Vol.13, No. 25
Spring & Summer 2024

Journal Homepage: www.orj.sru.ac.ir

A New Reading Regarding the Scope of Divine Power with an Ontological Approach in the Teachings of Sajjadiyeh

Ramezan Mahdavi Azadboni¹
Mohammad Esmahil Gasemi Toosi²

Abstract

Discussing about God and his attributes is always one of the central concerns of philosophers and theologians. Discussions about divine attributes are focused on the meaning of attributes and their proof for God, as well as expressing some related doubts, especially about the extent of divine power. The aim of the present research is to deal with the attribute of divine power. In this research, an attempt was made to express an image of divine power and then an ontological understanding that can be inferred from the speech of Imam Sajjad (peace be upon him) in the Sajjadiyyah. The result of the present research displays semantic reinterpretation of the extent of

---

¹. Associate Professor of University of Mazandaran, corresponding author
r.mahdavi@umz.ac.ir

². Assistant Professor of University of Mazandaran   m.ghasemitoosi@umz.ac.ir

Received: 07/05/2024

Reviewed: 01/06/2024

Revised: 26/06/2024

Accepted: 26/06/2024

divine power, in this reinterpretation, the extent of divine power is determined as the limitlessness of God in action. The research method in the present article was descriptive-analytical, and the researchers have examined and evaluated the research problem in this research by referring to Safiha Sajjadiyeh.

Keywords: Sahifa, Imam Sajjad, Divine Power, Ontology, Limitlessness.

The Statement of Question

One of the central topics for philosophers since the distant past and for theologians since the beginning of this science is the existence of God and his attributes. The discussion about divine attributes among philosophers and theologians, especially in the Islamic world, is considered one of the major topics in theology. Discussions about divine attributes can be divided into three main following categories:

A) First, the discussion is about the meaning of divine attributes. In this regard, Muslim thinkers try to define divine attributes and express their truth.

b) In the second level, the discussion about divine attributes focuses on proving them to God. For example, after stating and defining the attribute of knowledge, Muslim philosophers and theologians try to prove the attribution of this attribute to God.

c) In the third level, Muslim philosophers and theologians try to express some possible doubts about divine attributes and investigate them. Of course, it is necessary to remember that besides these major topics, there are other topics about divine attributes, such as the quality of the relationship between divine attributes and God's essence, which became a place for various opinions and views among Muslim philosophers and theologians.

In the current research, one of the most important attributes of God, that is, power, is considered. Regarding this divine attribute, we see different discussions among Muslim thinkers in the three parts above, and a major part of the discussions about divine attributes is devoted to the discussion about the attribute of divine power. One of the most important discussions about divine power is the expression of the extent of God's power. In the present research, the aim is to deal with the extent of divine power in the Sajjadiyya, the book of Imam Sajjad Worship..

In this research, the authors try to express an image that can be deduced from the prayer-like dialogue of Imam Sajjad (a.s.) with God, which can be deduced about the divine power and its extent. As a result of the research, referring to the teachings of Sajjadiyyah and reflecting on the prayer-like speech of the Imam with the origin of the existence of the world, reveals a reading of divine power with an infinite scope. In this regard, the main question is whether it is possible to defend the interpretation of the limitlessness of God's power according to the documents of Sahifa Sajjadiyeh? In raising this question, the question of common views about the extent of divine power will also be considered as a secondary question.

Method

The research method in this article is descriptive-analytical, and the scope of the research is limited to Safiha Sajjadiyeh. The authors of the present research present the documents from which the limitlessness of divine power can be inferred with a critical approach and by referring to the prayers of Imam Sajjad in the Safiha Sajjadiyeh.

Findings and the Results

There is a difference of opinion about the terminological definition of this word among philosophers and theologians (Motahari, 2010, Vol. 8, p. 367). According to the common view of theologians, especially among Ash'ari, power is the ability to act and not act. According to this point of view, power is: what is possible to act and not act (Tusi, p. 69). From their point of view, since nothing can be considered obligatory or necessary for God, therefore leaving or performing an action cannot be necessary for God either (Maruf al-Hussein, 1992, p. 218).

But on the other hand, philosophers do not consider the mentioned definition to be free of problems and criticize it; Because taking the word possible in the definition of power implies possibility, and such a definition is not correct for God, who has necessary essence, but it can be used for other beings (Tabatabai, p. 138). As a result, just as God is necessary in existence, He (God) is also necessary in perfectional attributes such as power (Rabbani Golpayegani, 2002, p. 141).

Regarding the generality and extent of divine power, we also see a serious dispute between philosophers and theologians. The most important issue regarding the extent of divine power is whether divine power is limited or without any limitations? The most important issue that can be considered about the limitation of divine power is related to the voluntary action of sovereign beings and moral and logical laws.

From the point of view of some theologians, the scope of God's power is so limitless that it even includes the voluntary actions of humans. In such a way that human free will is either negated or other interpretations such as the theory of acquisition (Badavi, 1996, Vol. 1, p. 555) are proposed.

The present study is trying to present an image of divine power, which is the result of reflection on the prayers of Imam Sajjad (a.s.). By analyzing these worships in which Imam Sajjad (a.s.) makes demands and requesting God, we can infer the limitlessness of God's power.

Linguistic reflection on the parts of the scriptures that are cited in the current study revealed that in the words of Imam Sajjad (a.s.), divine power is limitless and does not reflect any limitations in its demands and requests from God.

In the philosophical analysis, the authors try to show such an image of divine power from the perspective of Imam Sajjad (a.s.). According to the approach of the authors in this research, logical rules cannot be a limit for divine power. This approach is based on Kant's view and the idea of the two worlds of noumenon and phenomenon, in order to free the unlimited power from the aforementioned challenge.

The question that comes to mind is why Imam (a.s.) should make general and extensive requests to God without considering logical rules.

The limitless image of divine power based on the requests of the Imam (a.s.) in the manner described is in accordance with the system of existence of the world, which is characterized by limitlessness and will not be limited to the logical criteria derived from Aristotle's thought. The ability of the universe to accept changes and transformations is also related to divine power, and the extent of such ability is read in our approach to the system of existence.

As a result, from the way the Imam (a.s.) asked God, we can infer an image of the divine power and the system of existence, which indicates its limitlessness.

References

Kant, I, *The Critique of Pure Reason*, Trans by F. Max Muller with an historical introduction by Ludwig Noire, Lodon: Macmillan and Co, 1881.

Sahifah Sajjadieh, translator: Abolfazl Sabzi, Pour Afshar Publishing House, Qom, 2011.

Emaminia, M, 2013, the truth of divine power in Islamic Theology and philosophy, *Islamic Theology*, Volume 23, Number 89, pp. 127-147.

Badawi, Abd al-Rahman, 1996, *Islamic Sects*, Dar al-Alam for the Malays, Beiru..
Peterson, M and others, *Reason and Religious Beliefs*, 1389, 7th edition.

Shahid Rajaei Teacher Training University- Iran
Ontological Researches
semi-annual scientific journal
ISSN (print): 2345-3761 (online): 2676-4490
Type: Research

Vol.13, No. 25
Spring & Summer 2024

پژوهش‌های هستی‌شناختی
دو فصلنامه علمی
نوع مقاله: پژوهشی
سال سیزدهم، شماره ۲۵
بهار و تابستان ۱۴۰۳
صفحات ۱۰۳-۱۲۶

تقریری نوین از گستره قدرت الهی با رویکرد هستی‌شناختی در آموزه‌های صحیفه سجادیه

رمضان مهدوی آزادبنی^۱
محمد اسماعیل قاسمی طوسی^۲

چکیده

بحث درباره خداوند و صفات او نزد فیلسوفان و متکلمین، همواره از دغدغه‌های محوری محسوب می‌شود. مباحث پیرامون صفات الهی، به معنای صفات و اثبات آن برای خداوند و نیز بیان برخی شبهات مرتبط، به‌ویژه درباره گستره قدرت الهی، ناظر است. هدف پژوهش حاضر پرداختن به صفت قدرت الهی است. پرسش اصلی عبارت است از این‌که آیا می‌توان از تقریر کران‌ناپذیری قدرت الهی مطابق مستندات صحیفه سجادیه دفاع کرد؟ در این پژوهش، تلاش شد تصویری از قدرت الهی و به دنبال آن تصویری که از نظام هستی از گفتمان مناجات‌گونه امام سجاد (ع) در صحیفه سجادیه می‌توان استنباط

r.mahdavi@umz.ac.ir
m.ghasemitoosi@umz.ac.ir

^۱ دانشیار گروه فلسفه و کلام اسلامی دانشگاه مازندران، نویسنده مسئول
^۲ استادیار گروه معارف اسلامی دانشگاه مازندران

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۲/۱۸

تاریخ داوری: ۱۴۰۳/۰۳/۱۲

تاریخ اصلاح: ۱۴۰۳/۰۴/۰۶

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۴/۰۶

کرد، بیان شود. در این رابطه استدلال این پژوهش بر دو تحلیل زبانی و تحلیل فلسفی مبتنی است. حاصل تحلیل زبانی و فلسفی برخی از مستندات ارائه شده از فقرات صحیفه سجادیه، تصویری کران‌ناپذیر از قدرت الهی است. از این رو، نتیجه پژوهش حاضر بیان‌کننده بازخوانی معنایی از گستره قدرت الهی است که در این بازخوانی، گستره قدرت الهی به‌عنوان کران‌ناپذیری خداوند در فعل تعیین می‌شود. روش پژوهش در مقاله حاضر توصیفی - تحلیلی است و محققان با مراجعه به صحیفه سجادیه، مسئله مورد پژوهش در این تحقیق را مورد بررسی و ارزیابی قرار داده‌اند. کلمات کلیدی: صحیفه، امام سجاد، قدرت الهی، هستی‌شناسی، کران‌ناپذیری.

بیان مسئله

از جمله مباحث محوری نزد فیلسوفان از گذشته دور و نزد متکلمین از زمان پیدایش این علم، ناظر به هستی خداوند و صفات او است. بحث درباره صفات الهی نزد فیلسوفان و متکلمین به‌خصوص در جهان اسلام از مباحث عمده در الهیات محسوب می‌گردد. مباحث درباره صفات الهی را می‌توان به سه دسته عمده تقسیم کرد:

الف) نخست، بحث پیرامون معنای صفات الهی است. در این رابطه متفکران مسلمان تلاش می‌کنند تا صفات الهی را تعریف کرده و حقیقت آن را بیان کنند.

ب) در مرحله دوم، بحث پیرامون صفات الهی ناظر بر اثبات آن‌ها برای خداوند است. به‌عنوان مثال بعد از بیان و تعریف صفت علم، فیلسوفان و متکلمین مسلمان تلاش می‌کنند تا انتساب این صفت را به خداوند اثبات کنند.

ج) در مرحله سوم، تلاش فیلسوفان و متکلمین مسلمان درباره صفات الهی، بیان برخی شبهات احتمالی و بررسی آن‌ها است. البته لازم به یادآوری است که در کنار این مباحث عمده، مباحث دیگری نیز پیرامون صفات الهی مانند کیفیت نسبت صفات الهی با ذات خداوند وجود دارد که محل عرضه نظرات و دیدگاه‌های مختلف میان فیلسوفان و متکلمان مسلمان شد.

در پژوهش حاضر یکی از مهم‌ترین صفات الهی یعنی قدرت، مورد توجه قرار دارد. پیرامون این صفت الهی نیز در قسمت‌های سه‌گانه فوق، نزد متفکران مسلمان شاهد مباحث مختلف هستیم و بخش عمده‌ای از مباحث پیرامون صفات الهی به بحث درباره صفت قدرت الهی اختصاص می‌یابد. یکی از مهم‌ترین مباحث درباره قدرت الهی بیان گستره قدرت خداوند

است که سبب طرح برخی شبهات گردید. در پژوهش حاضر، هدف، پرداختن به گستره قدرت الهی در صحیفه سجادیه است. نویسندگان، در این تحقیق تلاش می‌کنند تا از گفتمان مناجات‌گونه امام سجاد (ع) با خداوند، تصویری را که از قدرت الهی و گستره آن قابل استنباط است، بیان کنند. به‌عنوان نتیجه پژوهش، مراجعه به آموزه‌های صحیفه سجادیه و تأمل در گفتمان مناجات‌گونه امام با مبدأ هستی عالم، خوانشی از قدرت الهی با گستره‌ای کران‌ناپذیر را آشکار می‌سازد. در این رابطه پرسش اصلی عبارت است از این که آیا می‌توان از تقریر کران‌ناپذیری قدرت الهی مطابق مستندات صحیفه سجادیه دفاع کرد؟ در طرح این پرسش، سؤال از دیدگاه‌های رایج درباره گستره قدرت الهی نیز به عنوان سوال فرعی مورد توجه قرار خواهد گرفت. روش پژوهش در مقاله حاضر، توصیفی-تحلیلی است و دامنه تحقیق محدود به صحیفه سجادیه است.

پیشینه پژوهش

از آن‌جا که قدرت، یکی از صفات خداوند است و هستی خداوند و صفات او در حوزه‌های مختلف به‌ویژه در کلام و فلسفه اسلامی نزد فیلسوفان و متکلمین مسلمان در زمره دغدغه‌های اصلی قرار داشته، وصف قدرت الهی نیز همواره مورد توجه آنان بوده است. از همین روی غالب آثار فلسفی و کلامی در مباحث الهیات خاصه به مسئله قدرت الهی پرداخته‌اند.

خواجه طوسی در مقصد سوم، فصل دوم تجرید/الاعتقاد، صفات الهی را مورد بررسی قرار داده و نخست مبحث قدرت را مورد توجه قرار می‌دهد (طوسی، ۱۹۷۸، ص ۱۹۱). ملاعبدالرزاق لاهیجی نیز در کتاب سرمایه/ایمان در فصل دهم، نخست صفت قدرت را مورد بررسی قرار می‌دهد (لاهیجی، ۱۹۸۵، ص ۴۷). در کتاب شرح باب حادی‌عشر نیز صفت قدرت به‌عنوان نخستین صفت از صفات الهی مورد بررسی قرار می‌گیرد (مقداد، ۱۹۹۱، ص ۳۷). هم‌چنین در کتاب کشف‌المراد، صفت قدرت الهی بعد از اثبات وجود خداوند، مورد بررسی قرار گرفته است (حلی، ۱۹۹۲، ص ۲۸۱).

در میان نویسندگان معاصر در حوزه دین‌پژوهی، آثاری در این زمینه نگاشته شده است. در مقاله «حقیقت قدرت الهی در کلام و فلسفه اسلامی» تلاش گردید تا حقیقت این صفت مورد بازخوانی قرار گیرد (امامی‌نیا، ۲۰۱۴، ص ۱۲۷).

هم‌چنین مقاله دیگری با عنوان «معناشناختی صفات الهی از دیدگاه علامه طباطبایی»، به‌طور کلی معناشناسی صفات الهی را مورد بررسی قرار می‌دهد (کاشفی، ۲۰۱۰، ص ۱۱۰). نوآوری پژوهش حاضر در این نکته قرار دارد که گستره قدرت الهی را با تکیه بر آموزه‌های صحیفه سجادیه با رویکردی هستی‌شناختی مورد بازخوانی معنایی قرار می‌دهد. بازخوانی‌ای که می‌توان ادعا کرد که قدرت الهی را با تکیه بر مفهوم «کران‌ناپذیری»، می‌توان تفسیری نوین از گفتمان مناجات‌گونه امام سجاد (ع) چه در مقام توصیف و چه در مقام طلب، استنباط کرد.

قدرت الهی

قبل از پرداختن به مسئله اصلی، واژه‌شناسی قدرت به‌عنوان اصطلاح محوری این تحقیق، امری ضروری است. در فرهنگ لغات این واژه به معانی زیر آمده است:

از نظر برخی منابع لغوی واژه قدرت در مورد انسان به معنای توانایی بر انجام فعل دلالت دارد و هرگاه درباره خداوند بزرگ به‌کار رود، بر نفی عجز دلالت می‌کند (راغب اصفهانی، ۱۹۸۷، ص ۳۹۴).

توانایی، توانستن، قوت، قوه‌ای که مستجمع شرایط تأثیر باشد و ... (معین، ۱۳۸۶، ج ۲، ص ۱۲۲۷).

درباره تعریف اصطلاحی این واژه میان فیلسوفان و متکلمان، اختلاف نظر وجود دارد (مطهری، ۲۰۱۰، ج ۸، ص ۳۶۷). مطابق دیدگاه رایج متکلمین، به‌ویژه نزد اشاعره، قدرت عبارت است از امکان فعل و ترک آن. براساس این دیدگاه، قدرت عبارت است از: «ما یصح معه الفعل و الترك» (طوسی، ص ۶۹) دغدغه متکلمین در پذیرش چنین تعریفی از قدرت، ناظر به اختیاری بودن قدرت برای خداوند است. از نظر آن‌ها، از آن‌جا که هیچ‌کاری نمی‌تواند بر خداوند، واجب و ضروری شمرده شود، لذا ترک یا انجام عملی برای خداوند

نیز نمی‌تواند ضروری باشد (معروف الحسین، ۱۹۹۲، ص ۲۱۸). در نتیجه، چنین تعریفی از قدرت را ارائه کرده‌اند.

اما در مقابل، فیلسوفان تعریف مذکور را خالی از اشکال نمی‌دانند و آن را مورد نقد قرار می‌دهند؛ بنابراین که اخذ واژه صحت در تعریف قدرت، دلالت بر امکان دارد و چنین تعریفی در مورد خداوند که دارای ذات ضروری است، درست نیست، بلکه می‌توان آن را درباره موجودات دیگر به کار برد (طباطبایی، ص ۱۳۸). در نتیجه همان‌گونه که خداوند در هستی واجب است، در صفات کمالیه مانند قدرت نیز واجب است (ربانی گلپایگانی، ۲۰۰۲، ص ۱۴۱).

در مقابل چنین رویکردی، ممکن است هم‌چنان متکلمین از تعریف خود درباره قدرت جانب‌داری کرده و این نقد را مطرح کنند که اگر خداوند به‌عنوان علت تامه در مقام فعل، به ضرورت اتصاف می‌یابد، در چنین وضعیتی در واقع خداوند بزرگ، فاعل موجب بوده و خالی از اختیار در مقام فعل خواهد بود و سلب اختیار از ذات خداوند نیز نشانه نقص است. در پاسخ، فلاسفه بیان می‌کنند که نفی تعریف متکلمین درباره قدرت، سبب سلب اختیار از ذات خداوند نمی‌گردد. زیرا آن‌چه که خداوند را در فعل خود موجب می‌سازد، نمی‌تواند خود فعل باشد. بنابراین که فعل، اثری از آثار خداوند بزرگ است و فعل نمی‌تواند مؤثر باشد. هم‌چنین فاعلی به‌جز خداوند نیز قابل تصور نیست. در نتیجه این ضرورت ریشه در ذات خود واجب دارد و منافاتی با ذات او ندارد (طباطبایی، ص ۱۴۰). به تعبیر ابن سینا، چنین ضرورتی وجوب عنه است (يجب عنه) نه وجوب علیه (يجب عليه) (نقل از فیاضی، شرح بدایه).

فلاسفه بعد از نقد دیدگاه متکلمین، خود نیز این اصطلاح را به‌صورت ایجابی تعریف می‌کنند. ابن سینا قدرت را این‌گونه تعریف می‌کند: «هی ان یصدر عن الشیء فعلٌ بِمَشِئَتِهِ» (ابن سینا، تعلیقات، ص ۳۴).

در این تعریف، قدرت عبارت است از: صدور فعل از فاعل مطابق با اراده او. صدرا نیز در تعریف قدرت می‌گوید: «الفیضان اذا كان عن علم و مشیئت فهو قدره» (صدرالدین شیرازی، الحکمه المتعالیه، ج ۶، ص ۲۵). در این تعریف نیز قدرت در ارتباط با اراده و علم تعریف می‌شود. به‌نحوی که ضروری دانستن قدرت برای واجب و صدور فعل از او، سبب سلب

اختیار از ذات او نمی‌گردد؛ چرا که صدور فعل از ذات خداوند، معلول ذات او و مطابق با خواست و علم او است.

به‌طور کلی، با نظر به تعاریف فیلسوفان از قدرت، می‌توان قدرت را در اصطلاح فلسفی چنین تعریف کرد: «صفتی که اگر فاعل بخواهد فعلی را انجام دهد، انجام می‌دهد و اگر بخواهد آن را ترک نماید، انجام نمی‌دهد» (ربانی گلیپایگانی، ۲۰۰۲، ص ۱۴۱).

براساس این تعریف، صدور فعل از فاعل اگر مطابق با خواست او باشد، به‌معنای قدرت خواهد بود و چنین رویکردی به قدرت، شامل فعل و ترک می‌شود. چنان‌که آشکار است، این تعریف، در قالب یک گزاره شرطیه بیان می‌شود.

گستره قدرت الهی

چنان‌که در بخش قبل روشن شد، میان فلاسفه و متکلمین، پیرامون تعریف قدرت الهی اختلاف نظر است. شاید بتوان گفت مهم‌ترین عامل نزاع در این مسئله، ریشه در اختیاری بودن و نبودن صدور فعل از فاعل (صدور جهان از خداوند) دارد.

حال در مورد عمومیت و گستره قدرت الهی نیز شاهد نزاع جدی میان فیلسوفان و متکلمان هستیم. مهم‌ترین مسئله پیرامون گستره قدرت الهی، این است که آیا قدرت الهی محدود است یا فاقد هرگونه محدودیتی است؟ مهم‌ترین موضوع که می‌توان درباره محدودیت قدرت الهی در نظر گرفت، ناظر به فعل اختیاری موجودات مختار و قوانین اخلاقی و منطقی است.

از نگاه برخی متکلمین، دامنه قدرت خداوند چنان بی‌حد و اندازه است که حتی شامل افعال اختیاری انسان نیز می‌شود. به‌نحوی که اختیار انسان یا نفی می‌گردد یا تقریرهای دیگر همانند نظریه کسب (بدوی، ۱۹۹۶، ج ۱، ص ۵۵۵) مطرح می‌شود. بر اساس این نگاه، حتی صدور قبیح از خداوند، ممکن و جایز است. اما از نگاه برخی دیگر به‌خصوص فلاسفه، در حالی که خداوند را از نظر قدرت، مطلق در نظر می‌گیرند، ولی قدرت الهی را در برابر فعل اختیاری موجود مختار و قوانین منطقی و اخلاقی محدود می‌دانند.

لازم به یادآوری است که این بحث در مباحث جدید، در حوزه فلسفه دین به‌خصوص درباره مسئله شرور و رابطه قدرت مطلق الهی با پدیده شر و صفت عدل الهی بوده و شاهد

نظریه‌پردازی متفکران در شرق و غرب جهان معاصر هستیم (پترسون و دیگران، ۲۰۱۰، ص ۱۷۵) و از اهمیت چشم‌گیری برخوردار است. نکته قابل توجه پیرامون گستره قدرت الهی این است که دیدگاه‌های مختلف در این رابطه را می‌توان به‌طور کلی به دو دسته تقسیم کرد: گروهی که هرگونه حد و محدودیت را به‌طور مطلق نفی می‌کنند و خداوند را به‌عنوان فاعل مختار، توانا و مجاز بر صدور هر نوع فعلی می‌دانند، فارغ از این‌که فعل مفروض در تناقض با قوانین اخلاقی یا منطقی باشد. دسته دیگر از دیدگاه‌ها پیرامون گستره قدرت الهی، به‌نحوی بر محدودیت قدرت الهی اشاره می‌کنند. برخی از این دیدگاه‌ها، با تصرف در معنای مطلق، هم‌چنان بر مطلق بودن قدرت الهی تأکید می‌کنند. گویی از نظر آن‌ها، مطلق بودن قدرت الهی با عدم نقض قوانین اخلاقی و منطقی منافاتی ندارد.

قدرت الهی و صحیفه سجادیه

قبل از هر چیز نباید از نظر دور داشت که صحیفه سجادیه مجموعه‌ای از مناجات امام سجاد (ع) با خداوند است که آموزه‌های مختلفی پیرامون خداوند و اوصاف او و نیز آموزه‌های دیگری مانند جهان هستی و انسان را در بردارد. پژوهش حاضر در تلاش برای ارائه تصویری از قدرت الهی است که حاصل تأمل در مناجات امام سجاد (ع) است. با تحلیل این مناجات که در آن امام سجاد (ع)، مطالباتی را با خالق خود مطرح می‌کند، کران‌ناپذیری قدرت الهی را می‌توان استنباط کرد. برای این منظور، نخست، برخی از مهم‌ترین آموزه‌های صحیفه مورد اشاره قرار می‌گیرد:

اللَّهُمَّ أَنْتَ عُدَّتِي إِنْ حَزِنْتُ، وَأَنْتَ مُنْتَجَعِي إِنْ حَرَمْتُ، وَبِكَ اسْتِغَاثَتِي إِنْ كُرِهْتُ، وَعِنْدَكَ مِمَّا فَاتَ خَلْفِي، وَ لِمَا فَسَدَ صَلَاحِي، وَ فِيمَا أَنْكَرْتَ تَغْيِيرًا (صحیفه سجادیه، مناجات شماره ۲۰، ص ۱۱۲)

اللَّهُمَّ وَفِّرْ بِلُطْفِكَ نِيَّتِي ... وَأَسْتَصْلِحْ بِقُدْرَتِكَ مَا فَسَدَ مِنِّي (همان، ص ۱۰۶)

عَزَّ سُلْطَانُكَ عِزًّا لَا حَدَّ لَهُ بِأَوْلِيَّتِهِ، وَلَا مُنْتَهَى لَهُ بِأَخْرِيَّتِهِ (همان، مناجات شماره ۳۲، ص ۱۷۲)

صَلَّتْ فِيكَ الصِّفَاتُ، وَ تَفَسَّخَتْ دُونَكَ النَّعُوتُ، وَ حَارَتْ فِي كِبْرِيَا نِكَ لَطَائِفُ الْأَوْهَامِ (همان، ص ۱۷۲).

در پژوهش حاضر، برای تبیین مسئله مورد تحقیق، از دو شیوه تحلیل زبانی و تحلیل فلسفی استفاده می‌شود. به عبارت دیگر برای نشان دادن کران‌ناپذیری قدرت الهی، با تکیه بر آموزه‌های صحیفه سجادیه بر تحلیل زبانی و نیز بر تحلیل فلسفی توجه شده است تا از این طریق، تصویری از قدرت الهی را که در مناجات امام سجاد (ع) می‌توان استنباط کرد، منعکس شود.

تحلیل زبانی

تأمل زبانی در بخش‌هایی از صحیفه که در پژوهش حاضر مورد استناد قرار گرفته‌اند، نشان از آن دارد که در کلام امام سجاد (ع)، قدرت الهی کران‌ناپذیر است و در طلب و درخواست‌های خود از خداوند، محدودیتی را منعکس نمی‌کند. به‌عنوان نمونه این جزء از دعاء شماره ۲۰ از صحیفه را می‌توان در نظر گرفت:

... وَ عِنْدَكَ مِمَّا فَاتَ خَلْفًا، وَ لِمَا فَسَدَ صَلَاحٌ، وَ فِيمَا أَنْكَرْتَ تَغْيِيرًا (همان، مناجات شماره ۲۰، ص ۱۱۲)

در هر ۳ فقره از فقرات بالا، «ما» به‌کار رفته است و کاربرد «ما» در هر سه مورد، به‌صورت عام است؛ به‌نحوی که هم معنای عام کلمه «ما» و نیز کاربرد عام آن بدون قید، دلالت بر آن دارد که امام (ع) در هنگام طلب از خداوند بزرگ، برای قدرت الهی محدودیتی قائل نیست. با نظر به این تحلیل زبانی، می‌توان عبارت سه‌گانه فوق را بدین‌صورت فهمید:

«... و جایگزین آنچه از دست رفته است، و اصلاح آنچه فاسد شد، و تغییر هر زشتی‌ای که ناپسند می‌داری نزد توست».

با مبنا قرار دادن چنین فهمی از عبارات سه‌گانه بالا، کران‌ناپذیری قدرت الهی آشکار می‌شود. همین تحلیل زبانی، در مورد اجزاء دیگر از مستندات مورد استناد در پژوهش حاضر، صدق می‌کند.

«... وَ اسْتَصْلِحْ بِقُدْرَتِكَ مَا فَسَدَ مِنِّي» (همان، ص ۱۰۶).

در این مورد نیز معنای کلمه «ما» و نیز کاربرد عام آن در این بخش از صحیفه، دلالت دارد که امام (ع) در مناجات خود با خداوند بزرگ و طلب از او، محدودیتی برای قدرت الهی قائل نیست. با نظر به این تحلیل زبانی می‌توان این دعاء را این‌گونه فهمید: «... خدایا، با قدرت خویش هر تباهی و فساد مرا اصلاح گردان.»

نکته قابل یادآوری این است که تفاوت ظریفی که در مورد این دو مستند وجود دارد، این است که مورد اخیر غیر توصیفی و در قالب طلب است و امام سجاد (ع) به‌طور مستقیم در مناجات خویش درخواست‌هایش را مطرح می‌سازد، در حالی که در نمونه قبلی، امام (ع) به‌طور توصیفی عمل می‌کند.

تحلیل زبانی در مستندات مذکور بر گستردگی دامنه قدرت الهی دلالت دارد و از محدودیت قدرت الهی حکایت نمی‌کند. زیرا عام بودن طلب، عام بودن معنای «ما» و نیز کاربرد عام این کلمه در گفتمان مناجات‌گونه امام (ع)، مانع هر نوع برداشت و تصویری از قدرت الهی است که همراه با محدودیت باشد. عام بودن موارد سه‌گانه فوق در کنار عدم کاربرد قید و یا هر امری چه از نظر زبانی و غیرزبانی که بر محدودیت دلالت داشته باشد، حکایت از تصویری کران‌ناپذیر از قدرت الهی نزد امام (ع) دارد و هر محدودیتی را از ذهن دور می‌سازد. در واقع با تکیه بر چنین تحلیل زبانی، می‌توان تصویری که امام (ع) از قدرت الهی نزد خود در هنگام مناجات و طلب کردن از خداوند بزرگ منعکس می‌کنند را برداشت کرد. در این تصویر، قدرت خداوند از هر محدودیتی منزّه است. بنابراین که عام بودن طلب و الفاظ به‌کار رفته در آن، حکایت از چنین تصویری از قدرت الهی دارد.

نکته‌ای که درباره چنین برداشت و استدلال در کران‌ناپذیری خداوند با تکیه بر تحلیل زبانی ممکن است به‌عنوان نوعی اشکال مطرح گردد، این است که امام (ع) در درخواست‌ها و طلب‌هایش از محضر خداوند بزرگ، به شرح مقتضیات دعا و طلب به‌طور جزئی اشاره‌ای نمی‌کند و چنین امری ممکن است استدلال و برداشت ما از قدرت کران‌ناپذیر خداوند با تکیه بر تحلیل زبانی را با مشکل مواجه سازد.

در پاسخ به این نکته می‌توان بیان کرد چنان‌که در ابتدای همین بخش اشاره شد، بدون شک امام (ع) در این کتاب مناجات‌گونه خود، صفت قدرت الهی را مورد بحث و بررسی قرار نمی‌دهد. لذا محققان پژوهش حاضر، در تلاش برای کشف تصویری از قدرت الهی با

تکیه بر مناجات‌های امام (ع) هستند. با وجود چنین امری، لازم به ذکر است یکی از ویژگی‌های مناجات امام سجاد (ع) این است که امام در هنگام مناجات و طلب، به جزئیات مختلفی توجه می‌کنند و ادعیه امام (ع) همواره منعکس‌کننده این ویژگی است که به جزئیات و نکات ظریفی اشاره دارد. توجه به عناوین مختلف ادعیه در صحیفه و نیز توجه به محتوای این ادعیه، آشکارا نشان می‌دهد که محتوای دعاها، رویکرد تفصیلی و بیان امور جزئی را نشان می‌دهد. با نظر به چنین ویژگی‌ای می‌توان از معنای عام الفاظ به‌کار رفته در دعا و مناجات امام (ع) و کاربرد عام آن‌ها و نیز محتوای عام، تصویری از کران‌ناپذیری قدرت الهی را برداشت کرد.

تحلیل فلسفی

حاصل تحلیل زبانی در بخش قبل، بیانگر نوعی استدلال است که براساس آن، با نظر به برخی مستندات در بخش‌هایی از مناجات امام (ع) در صحیفه که هم از نظر معنا عام هستند و هم از نظر کاربرد، آشکار می‌شود که از نظر امام سجاد (ع) قدرت الهی کران‌ناپذیر است. حال در تحلیل فلسفی نیز تلاش نویسندگان این است که چنین تصویری از قدرت الهی از منظر امام سجاد (ع) را نشان دهند.

در بخش مقدماتی مقاله حاضر، بیان گردید که نظر به منابع پیرامون قدرت الهی و گستره آن، حکایت از اختلاف نظر میان متفکران فلسفی و کلامی دارد. در این میان، یکی از موضوعاتی که سبب می‌شود تا برخی به محدودیت قدرت الهی تمایل داشته باشند، تمرکز بر قواعد منطقی است.

آیا استنباط تصویر کران‌ناپذیر از قدرت الهی به‌وسیله ضرورت قوانین منطقی به چالش کشیده نمی‌شود؟ به عبارت دیگر، آیا با نظر به استثناءناپذیر بودن قواعد منطقی، تصویر کران‌ناپذیری قدرت الهی که در پژوهش حاضر از مناجات امام سجاد (ع) استنباط می‌شود، به چالش کشیده نمی‌شود؟ مطابق رویکرد نویسندگان در این پژوهش، قواعد منطقی نمی‌تواند حدی برای قدرت الهی باشد. این رویکرد، برای رهایی قدرت کران‌ناپذیر از چالش مذکور، بر دیدگاه کانت و ایده دو جهان نومن و فنومن مبتنی است. مطابق دیدگاه معرفتی کانت، خرد آدمی با توجه به ساختاری که مطابق آن عمل می‌کند، دچار نوعی محدودیت

است و حاصل عملکرد آن، شناخت و دستیابی به همه واقعیت نیست. از نظر کانت، عقل بر اساس مقولات، عمل می‌کند و چنان‌که این مقولات تغییر کند، عملکرد عقل نیز تغییر می‌یابد. مقولات دوازده‌گانه‌ای که کانت بیان می‌کند، عقل براساس آن‌ها عمل می‌کند (کانت، ۱۸۸۱، ص ۲۹۴). چنین تصویری از قوه فاعله بشری نزد کانت و ساختار آن سبب می‌شود تا او در نهایت بپذیرد حاصل عملکرد فاعله جهان فنومن است (همو، ۱۹۹۱، ص ۱۸-۱۹). این‌که آیا فراتر از جهان فنومن، جهانی به‌عنوان جهان نومن می‌تواند وجود داشته باشد، در قلمرو عملکرد خرد قرار ندارد، در نتیجه امکان آن منتفی نیست. بنابراین نتیجه نظریه شناختی کانت، پذیرش دو جهان نومن (حقیقت فی‌نفسه) و جهان فنومن (حقیقت پدیدار شده) است. رویکرد این پژوهش مبنی بر ناسازگاری میان ضرورت قواعد منطقی با کران‌ناپذیری قدرت الهی مبتنی بر نظریه معرفتی کانت و پذیرش دو جهان نومن و فنومن است که نتیجه حاصل از آن، فراهم کردن امکان نقض قوانین منطقی فراتر از جهان فنومن است. بنابراین‌که به آسانی قابل تصور است که امام سجاد (ع) در مناجات خود در مقام طلب، خود را محدود به جهان فنومن نمی‌سازد و در واقع او خداوند را حقیقتی محدود به جهان فنومن نمی‌داند. در مقام تمثیل، می‌توان این‌گونه بیان کرد که کسی که از بلندی پشت بام به سطح زمین نظر می‌کند، با کسی که در روی زمین به سطح زمین نظر می‌کند، متفاوت هستند و فردی که در روی زمین است، نمی‌تواند خود را از محدودیتی که در مشاهده آن‌چه در روی زمین است از کسی که در بلندی پشت بام به زمین می‌نگرد، رها سازد. از این‌روی می‌توان به سادگی این واقعیت را پذیرفت که وقتی امام سجاد (ع) در مناجات خود از خداوند به طریقی طلب‌ها و درخواست‌های خود را مطرح می‌کند که بیان‌کننده محدودیتی نیست، از چالش ضرورت قواعد منطقی به این نحو می‌توان رهایی یافت. زیرا امام سجاد (ع) در واقع با مبدأ هستی‌ای که در منزلت هستی‌شناختی متفاوت نسبت به ممکنات قرار دارد (به‌نحوی که قواعد منطقی نمی‌تواند به‌طور آشکار، چالشی برای قدرت کران‌ناپذیر او باشد)، به مناجات می‌پردازد. در نتیجه، با نظر به دیدگاه معرفت‌شناختی کانت و امکان عالمی متفاوت از جهان کنونی، ایده ناسازگاری قدرت کران‌ناپذیر الهی با قواعد منطقی که در جهان فنومن عمل می‌کند، ایده‌ای دور از دسترس نیست. هم‌چنین می‌توان افزود که کران‌ناپذیری خداوند در مرتبه

ذات، مستلزم کران‌ناپذیری او در مرتبه فعل و صفات خواهد بود. حد‌ناپذیری واجب در ذات و هستی، مستلزم محدودیت‌ناپذیری در کمال است و این امر در قالب ادبیاتی متفاوت اما مشابه در فلسفه و کلام اسلامی مورد تأیید است که براساس دیدگاه رایج فیلسوفان و متکلمان، خداوند به‌عنوان واجب‌الوجود، به‌دلیل وجوب در ذات، در کمالات نیز وجوب دارد. به همین نحو می‌توان واجب را به‌دلیل کران‌ناپذیر بودن در ذات، در صفات و کمالات هم کران‌ناپذیر دانست.

کران‌ناپذیری قدرت الهی و نظام هستی

پرسشی که به ذهن تبادر می‌کند این است چرا باید امام (ع) از خداوند درخواست‌های عام و گسترده‌ای را بدون در نظر گرفتن قواعد منطقی مطرح نماید؟ به‌عبارت دیگر اگر کران‌پذیری قدرت الهی نزد امام سجاد (ع) تصویر مورد قبول بود، ضروری بود که امام (ع) در گفتمان مناجات‌گونه خود، پایبند به چنین تصویری از قدرت الهی می‌بودند. اگر این فرض و استنباط درست باشد که امام (ع) در درخواست‌های خود، فارغ از قواعد منطقی و محدودیت‌هایی که ممکن است در مقام فعل ایجاد نماید، با خداوند خود مناجات کرده و طلب‌هایی را مطرح می‌کرد، در این جا مسئله‌ای که مورد توجه قرار می‌گیرد این است که چه نوع نظام هستی‌شناختی‌ای نزد امام قابل تصور بود که این‌گونه -یعنی بدون در نظر گرفتن قواعد منطقی و طرح درخواست‌های عام- با خداوند خود مناجات می‌کرد؟ بدیهی است هر فعلی آثار و نتیجه‌ای را به همراه دارد. اگر انسان افعال فاسد و نادرستی را انجام داده باشد، چگونه این امر ممکن است که فاعل دیگری همه آن آثار فاسد و نادرست را از بین ببرد و اصلاح کند. در مقابل، حتی جایگزین آن را به درخواست‌کننده عطا کند؟ آیا چنین فاعلی نباید دارای قدرتی نامحدود و کران‌ناپذیری باشد تا طرح چنین درخواست‌ها و گفتمان مناجات‌گونه‌ای مانند آنچه امام سجاد (ع) مطرح کرده است، ممکن و موجه باشد؟

در نتیجه، برداشت تصویری کران‌ناپذیر از قدرت الهی مبتنی بر درخواست‌های امام (ع) به‌شیوه‌ای که بیان شد، در تناسب با نظامی از هستی جهان است که متصف به کران‌ناپذیری بوده و محدود به ضوابط منطقی حاصل از اندیشه ارسطو نخواهد بود. قابلیت

جهان هستی در پذیرش تحولات و دگرگونی‌ها نیز در ارتباط با قدرت الهی قرار دارد و گستردگی چنین قابلیت‌هایی در رویکرد ما نسبت به نظام هستی مورد بازخوانی قرار می‌گیرد. در رابطه با مسئله مورد پژوهش تحقیق حاضر نیز به همین صورت، وقتی امام (ع) درخواست خود را جهت اصلاح همه خطاهایی که انجام گرفته است و جایگزین شدن آن‌ها با راستی‌ها را مطرح می‌سازد، در واقع مسبوق به تصویری خاص از گستره قدرت الهی و نیز مسبوق به تصویری متفاوت نسبت به دامنه و گستره پذیرش دگرگونی‌ها و تحولات در جهان هستی است. در نتیجه از نحوه درخواست امام (ع) از خداوند می‌توان تصویری از قدرت الهی و نظام هستی که بر کران‌ناپذیری دلالت دارد، استنباط کرد. به عبارت دیگر، حاصل بررسی در کیفیت گفتمان مناجات‌گونه امام سجاد (ع) چه در مقام طلب و چه در مقام توصیف ذات خداوند بزرگ، بیانگر دو پیام مهم می‌تواند باشد: نخستین پیام، نشان‌دهنده تصویری از قدرت الهی است که آدمی تا چه حد و مرزی اجازه طلب کردن از خداوند را دارد. بررسی مستندات آنکه ارائه گردید، روشن ساخت که در این رابطه، حدی در گفتمان امام (ع) وجود ندارد، در نتیجه قدرت کران‌ناپذیر خداوند را ترسیم می‌کند. همچنین پیام دیگری که از گفتمان مناجات‌گونه امام سجاد (ع) می‌توان دریافت کرد، تصویری است که از جهان هستی ترسیم می‌کند. جهانی که آدمی در آن قرار دارد نیز نسبت به گستره افعالی که در آن انجام می‌پذیرد، می‌تواند تأثیرگذار باشد. جهان به‌عنوان ظرف مکانی تحقق افعال، نمی‌تواند نسبت به افعالی که در آن انجام می‌گیرد، خنثی باشد. از این‌رو، وقتی امام (ع) تصویری کران‌ناپذیر از قدرت الهی را ترسیم می‌کند، در واقع جهان هستی را به‌عنوان ظرف مکانی افعال الهی، قابل چنین تصویری معرفی می‌کند و نظام حاکم بر آن باید به‌نحوی شکل گیرد که با چنین قابلیت‌هایی منطبق باشد. در نتیجه، قدرت کران‌ناپذیر خداوند بزرگ، به‌عنوان نتیجه تأمل در گفتمان مناجات‌گونه امام سجاد (ع)، نباید ناقض نظام جهان هستی باشد.

شواهدی دیگر در صحیفه سجادیه

مهم‌ترین شواهدی که در تحلیل و بررسی مسئله مورد پژوهش و تحقیق حاضر ضروری بود، مطرح شد. بر اساس مستندات آنکه از صحیفه سجادیه ذکر گردید و مورد تحلیل قرار

گرفت، نشان داده شد که ایده کران‌ناپذیری از گستره قدرت الهی، تصویری قابل قبول است.

حال در ادامه برخی از شواهد دیگر، مورد بررسی قرار می‌گیرد. در این رابطه دعای شماره ۳۲ صحیفه سجادیه قابل تأمل است. در این مناجات، امام سجاد (ع) در گفتمان مناجات‌گونه خود، نخست به توصیف خداوند بزرگ می‌پردازد و خداوند هستی را در این مناجات چنان مورد خطاب قرار می‌دهد که هرگونه کران‌پذیری خداوند بزرگ چه در مقام ذات و چه در مقام عمل را دور از ذهن می‌سازد:

عَزَّ سُلْطَانُكَ عِزًّا لَا حَدَّ لَهُ بِأَوْلِيَّةٍ، وَ لَا مُنْتَهَى لَهُ بِآخِرِيَّةٍ (صحیفه سجادیه، ص ۱۹۴).

در این فقره از مناجات، امام سجاد (ع) خداوند بزرگ را به‌عنوان سلطانی توصیف می‌کند که عزت او نه در آغاز و نه در انتها، حدی را نمی‌پذیرد و پذیرش هرگونه کرانه‌ای را برای سلطنت الهی دور از ذهن می‌سازد. در ادامه همین مناجات، امام (ع) خداوند هستی را چنین مورد خطاب قرار می‌دهد: ضَلَّتْ فِيكَ الصِّفَاتُ، وَ تَفَسَّخَتْ دُونَكَ النُّعُوتُ، وَ حَارَتْ فِي كِبْرِيَاؤِكَ لَطَائِفُ الْأَوْهَامِ (همان).

نکته‌ای که در این مناجات به‌روشنی قابل فهم است این است که امام (ع) در مقام مناجات، خداوند بزرگ را به گونه‌ای توصیف می‌کند که حتی صفات درباره او سرگردان و عاجز از وصف او هستند، و اندیشه‌های دقیق و ظریف در بزرگی او دچار حیرت می‌شوند! چنین توصیفی از مبدا هستی عالم به عنوان زمینه‌سازی برای مطرح کردن حاجت‌ها و درخواست‌های خود چگونه می‌تواند با تصویری از قدرت محدود و کران‌پذیر برای خداوند سازگار و قابل پذیرش باشد؟ این‌گونه زمینه‌سازی کردن بیان حاجت‌ها و به‌عبارت دیگر توصیف خداوند به این نحو قبل از بیان حاجت‌ها در مناجات امام (ع) تصویری جز تصویر کران‌ناپذیر برای قدرت الهی ترسیم نمی‌سازد.

نمونه دیگر از مستنداتی که می‌توان کران‌ناپذیری قدرت الهی را استنباط کرد، دعای شماره ۴۶ است:

... إِنَّكَ غَيْرُ ضَائِقٍ بِمَا تُرِيدُ، وَلَا عَاجِزٍ عَمَّا تُسْأَلُ، وَ أَنْتَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ... (همان، ص ۲۴۰).

در این فقره از مناجات، امام (ع) خداوند را به‌عنوان کسی توصیف می‌کند که نسبت به آنچه اراده کند، در تنگنا و محدودیت قرار نمی‌گیرد و نسبت به آنچه از او درخواست گردد، ناتوان نخواهد بود و بر هر چیزی توانا است. در این مورد نیز تحلیل زبانی عبارات به‌کار رفته، تصویری کران‌ناپذیر از قدرت الهی را ترسیم می‌کند؛ چرا که نفی در تنگنا قرار گرفتن (غیر ضائق) و نفی عجز به نحو عام و بدون بیان استثناء از یک طرف و نیز عام بودن واژه ما در «بما» و «لما» از طرف دیگر، مؤید چنین تصویری است. در تأیید چنین امری، چه‌بسا امام (ع) در مقام تأکید، این فقره را با «أَنْتَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ» به پایان می‌رساند.

چند نمونه دیگر، یکی قسمت پایانی دعای شماره ۴۹ است:

اللَّهُمَّ فَإِنِّي أَتَقَرَّبُ إِلَيْكَ بِالْمُحَمَّدِيَّةِ الرَّفِيعَةِ، وَالْعَلَوِيَّةِ الْبَيْضَاءِ، وَآتَوَجَّهُ إِلَيْكَ بِهَمَّا أَنْ تُعِيدَنِي مِنْ شَرِّ كَذَا وَكَذَا، فَإِنَّ ذَلِكَ لَا يَضِيقُ عَلَيْكَ فِي وَجْدِكَ، وَلَا يَتَكَادُكَ فِي قُدْرَتِكَ، وَأَنْتَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ (همان، ص ۲۹۰).

امام سجاد (ع) در این فراز از مناجات خویش، خداوند متعال را از مسیر سرمایه‌های عصمت و نام‌های شریف حضرت محمد(ص) و وصی او حضرت علی(ع) می‌خواند که وی را از امور شرّ فراگیر حفظ کند!

تعلیلی که امام سجاد (ع) در این فراز از دعا می‌آورد، از منظر تحلیل زبانی دارای اهمیت والایی است!

امام در این برش کوتاه از دعا، با جمله «فَإِنَّ ذَلِكَ لَا يَضِيقُ عَلَيْكَ ...»، در خطاب به درگاه حضرت ربوبی عرض می‌کند که: «در خواست‌های من هرگز تو را در تنگنا و بن‌بست قرار نخواهد داد». با تأمل در کلام امام (ع)، به‌ویژه از کانال تحلیل زبانی باید گفت که استفاده از حرف «ان» در استدلال امام (ع) (که یکی از حروف «مشبّهه بالفعل» بوده و دلالت بر تأکید دارد)، مشعر به تحلیل فلسفی است؛ به این معنی که با هستی‌شناسی خاصی، نفی ضیق‌پذیری قدرت بی‌کران الهی در فعل را به نمایش می‌گذارد، به‌ویژه این که در پایان این فراز با استفاده از کلمه «قدیر»، درخواست خویش از خدای بسیار قدرتمند را توجیه منطقی کرده و خیلی عادی جلوه می‌دهد!

مورد دیگر، دعای شماره ۴۷ است:

أَنْتَ الَّذِي لَا يَحْوِيكَ مَكَانٌ، وَلَمْ يَقُمْ لِسُلْطَانِكَ سُلْطَانٌ، وَ لَمْ يُعْيِكَ بُرْهَانٌ وَ لَا بَيَانٌ (همان، ص ۲۴۴).

امام سجاد (ع)، در این فراز از مناجات خویش، خطاب به خدای قادر، وی را وجود لامکانی توصیف می‌کند که در عین لامکان بودن و در اختیار نداشتن جغرافیای خاص در مقایسه با سایر سلاطین، دارای چنان حاکمیت و اقتداری است که دامنه سلطنت سلاطین در برابر سلطنت مطلق خدا در دایره عدم، محصور می‌شود!

با تأکید بر تحلیل زبانی و استفاده از کلمات نکره برهان و بیان (بدون الف و لام و با داشتن تنوین ضمه) که افاده معنای عام می‌کنند، می‌توان گفت که چنین تعبیری گویای بلاعارض بودن قدرت خدا در برابر قدرت‌های بشری است.

بدیهی است، با نفی عجز و ناتوانی از خدای قادر مطلق در کلام امام سجاد (ع)، این معنا، قدرت مانور پیدا می‌کند که امام (ع) گستره قدرت خدا در فعل را به گونه‌ای وسیع می‌داند که هیچ برهان و بیانی در برابر برهان البراهین الهی و قدرت کران‌ناپذیر او فرصت عرض اندام ندارد و تأکید می‌شود که براهین الهی در برابر برهان‌های بشری، به گونه‌ای از گستردگی محدودیت‌ناپذیر برخوردار هستند که نویسندگان پژوهش حاضر از آن، به «کران‌ناپذیری قدرت خدا» یاد می‌کنند.

امام سجاد (ع) در فرازهای ذیل نیز قدرت کران‌ناپذیر الهی را به گونه‌ای توصیف می‌کند که گویا در جهان تحت مدیریت حضرت ربّ، هیچ بن‌بستی وجود ندارد و حتی هیچ قاعده و قانونی نمی‌تواند بر قدرت فائقه حضرت قادر مطلق، تأثیر گذاشته و آن را مهار و یا محدود کند! لذا از خالق همه هستی و قدرت کران‌ناپذیرش این گونه می‌طلبد:

۱. ... وَ أَمْحُ عَنِّي شَرَّ مَا قَدَّمْتُ (همان، دعای شماره ۱۵، ص ۸۸)؛

۲. ... وَ أَنْ كَرَمَكَ لَا يَضِيقُ عَنْ سُؤْلِ أَحَدٍ، وَ أَنْ يَدَكَ بِالْعَطَايَا أَعْلَى مِنْ كُلِّ يَدٍ (همان، دعای شماره ۱۳، ص ۸۰).

با تأکید بر فرازهای بالا مشاهده می‌شود که خالق صحیفه بر این اعتقاد است که جهان هستی، یک جهان منقبضی نیست، بلکه دارای انبساط قابل درک بوده و بر اساس مبانی حکمت و رحمت، ظرفیت هرگونه تغییری را به نفع خواسته‌های بندگانش دارد، به همین دلیل است که در برابر قادر مطلق عرض می‌کند که خدایا، همه اعمال زشتی را که توسط

من صادر شد، نبین! بلکه بالاتر، همه صادرات رفتاری غیر قابل دفاع مرا به‌گونه‌ای محو کن که هیچ‌کس اعمال زشت من و پیامدهای آن را نبیند! و با همین امید! در ادامه، دست به دامن گرم آسمانی‌اش بلند کرده و عرض می‌کند: چنین خواسته‌های به ظاهر زیاده‌خواهانه در دستگاه حکیمانه تو هیچ‌گاه بدون پاسخ نخواهد ماند و اصولاً هیچ‌کسی به مانند تو، در گرم، عفو و گذشت، مبسوط‌الید نبوده و نخواهد بود.

جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

در پژوهش حاضر، این هدف مورد بررسی قرار داشت که با تکیه بر گفتمان مناجات‌گونه امام سجاد (ع)، بتوان درباره گستره قدرت الهی، به‌نوع خاصی از بازخوانی دست بیابیم. در این رابطه، با مراجعه به برخی مستندات مهم از فقرات صحیفه سجادیه و با تمسک به تحلیل زبانی و نیز تحلیل فلسفی، نشان داده شد که تصویری که از قدرت الهی در گفتمان مناجات‌گونه امام سجاد (ع) می‌توان استنباط کرد، دلالت بر کران‌ناپذیری آن دارد. درخواست‌ها و دعاهایی مانند آنچه امام سجاد (ع) در قالب عناوینی مثل سلطنت مطلق خدا، محو گناهان و تنگ‌ناگریزی و بن‌بست‌ناپذیری قدرت خداوند مطرح کرده است، تنها در صورتی ممکن و موجه خواهد بود که در نظر ایشان، قدرت الهی از هر نوع کران‌پذیری بدور باشد.

مشارکت نویسندگان

پژوهش حاضر حاصل سالها تأمل و مطالعه پیرامون صحیفه سجادیه است و بوسیله نویسندگان یاد شده در ذیل عنوان مقاله به ترتیبی که اشاره شد نگاشته شده است.

تشکر و قدردانی

بدینوسیله سپاس و قدر دانی خود را از همه کسانی که در شکل‌گیری این مقاله به نحوی نقش داشته‌اند و نیز از همه نویسندگانی که در نگارش این مقاله پژوهشی از دانش آنها بهره‌جسته‌ایم قدردانی وافر اعلام می‌کنم.

تعارض منافع

هیچگونه تعارض منافع توسط نویسندگان بیان نشده است.

منابع و مأخذ

- Kant, I, *The Critique of Pure Reason*, Trans by F. Max Muller with an historical introduction by Ludwig Noire, Lodon: Macmillan and Co, 1881.
- Sahifah Sajjadih, translator: Abolfazl Sabzi, Pour Afshar Publishing House, Qom, 2011.
- Emaminia, M, 2013, the truth of divine power in Islamic Theology and philosophy, *Islamic Theology*, Volume 23, Number 89, pp. 127-147.
- Badawi, Abd al-Rahman, 1996, *Islamic Sects*, Dar al-Alam for the Malays, Beiru..
- Peterson, M and others, *Reason and Religious Beliefs*, 1389, 7th edition.
- Helli, Hasan bin Youssef, 1990, *Kashf al-Murad fi Sharh Tajrid al-Itqad*, Islamic Publication Institute, 4th edition, Qom.(Arabic)
- Ragheb Esfahani, H, 1978, *Al-Mufardat fi Gharib al-Qur'an*, Book Publishing House, second edition, Tehran.(Arabic)
- Rabbani Golpayegani, A, 2011, *Islamic beliefs*, Hajar Publication, Qom, fourth edition.
- Sadr al-Din Shirazi, M, *Hikmat al-Ta'aliyyah*, vol. 6, p. 25.
- Tabatabai, Seyyed Mohammad Hossein, *Commentary on the end of Wisdom*, by Ali Shirvani, vol. 4,
- Tusi, Nasir al-Din, *Tajrid al-Etiqad*, School of Islamic Studies, Qom, 1407.
- Kashfi, Mohammad Reza, 2009, Semantics of Divine Attributes from Allameh Tabatabai's point of view, *Islamic Theology*, No. 48, pp. 110-129.
- Kant, Immanuel, *Preliminaries*, translator: Gholam Ali Haddad Adel, Academic Publication Center, Tehran, 1370, second edition.
- Lahiji, Mulla Abd al-Razzaq, 1985, *The Wealth of Faith*, Al-Zahra Publications, Tehran.
- Motahari, M, 2019, *Collection of works*, Sadra Publishing House, Tehran, 6th edition.
- Maarouf al-Hussein, 1992, Hashim, *Shieh against Mu'tazila and Ash'are*, translator: Seyyed Mohammad Sadiq Aref, Astan Quds Razavi, Mashhad.
- Moin, Mohammad, 2016, *Moin's Persian Dictionary*, compiled by: Azizullah Alizadeh, Edna Publications, Tehran, fourth edition.
- Meqdad, Fazel, 1992, *Commentary on the Chapter of Haadi-Aserh*, Amir Kabir, Tehran.

Mahdavi Azadbani, Ramadan, 2013, Theological consequences of the postmodern epistemic system, in *Religious Thought*, No. 41, pp. 187-204.
Mahdavi Azadbani, Ramadan, *the epistemological foundations of the new and postmodern era (with a comment on the place of religion in it)*, 2015, Jihad University Press, Tehran.

معرفی نویسندگان

رمضان مهدوی آزادبنی دانشیار گروه فلسفه و کلام اسلامی دانشکده الهیات دانشگاه مازندران است. ایشان کارشناسی ارشد پیوسته الهیات گرایش فلسفه و کلام اسلامی را از دانشگاه امام صادق (ع) و دکترای فلسفه دین از دانشگاه پنجاب کشور هندوستان در سال ۲۰۰۵ اخذ کرده است. چهار جلد تألیف و ترجمه کتاب و نزدیک به صد مقاله در مجلات پژوهشی داخلی و خارجی و نیز در همایش‌های ملی و بین‌المللی چاپ کرده است. همکاری با مجلات خارجی و داخلی به عنوان هیئت تحریریه و داور مقالات و نیز سردبیری مجله کاوش‌های فلسفه و دین از فعالیت‌های پژوهشی ایشان است. استاد معارف برگزیده، محقق معارف برگزیده و محقق برگزیده مؤسسه پژوهشی میان‌رشته‌ای در سال ۲۰۰۸ از جمله عناوینی است که کسب کرده است.

**Mahdavi Azadboni R. Associate Professor, University of Mazandaran
Babolsar, Mazandaran, Iran.
r.mahdavi@umz.ac.ir**

محمد اسماعیل قاسمی طوسی استادیار گروه معارف اسلامی دانشکده الهیات دانشگاه مازندران است. ایشان کارشناسی علوم سیاسی را در سال ۱۳۷۶ از دانشگاه باقرالعلوم (ع) قم و کارشناسی ارشد را در همان رشته و دانشگاه در سال ۱۳۷۹ دریافت کرد. پس از آن در سال ۱۳۸۳ به عنوان هیأت علمی دانشگاه مازندران شروع به کار کرده و پس از چند سال

مجدداً به ادامه تحصیل پرداخته و در سال ۱۳۹۴ موفق به اخذ دکتری در رشته تفسیر قرآن و متون اسلامی از دانشگاه معارف قم شد. تألیف یک عنوان کتاب، چاپ مقالات متعدد در کتب و مجلات پژوهشی و همایش‌های بین‌المللی و ملی، عضویت در هیأت تحریریه دو فصلنامه الاهیات قرآنی، همکاری با مجلات معتبر پژوهشی جهت داوری مقالات و ... از جمله فعالیت‌های پژوهشی ایشان در کنار سال‌ها مدیریت بر گروه معارف اسلامی در دانشگاه‌های مازندران و علوم کشاورزی و منابع طبیعی ساری است. استاد برگزیده دانشگاه و پژوهشگر برتر قرآنی استان مازندران نیز از جمله عناوین کسب شده توسط ایشان است.

Ghasemi Toosi, M. Assistant Professor of the Faculty of Theology and Islamic Studies at University of Mazandaran.

Babolsar, Mazandaran, Iran.

m.ghasemitoosi@umz.ac.ir

How to cite this paper:

Ramezan Mahdavi Azadboni and Mohammad Esmahil Gasemi Toosi (2024). A New Reading Regarding the Scope of Divine Power with an Ontological Approach in the Teachings of Sajjadiyeh. *Journal of Ontological Researches*, 13 (25), 103-126. Persian.

DOI: 10.22061/orj.2024.2162

URL: https://orj.sru.ac.ir/article_2162.html

Copyrights for this article are retained by the author(s) with publishing rights granted to SRU Press. The content of this article is subject to the terms and conditions of the Creative Commons Attribution 4.0 International (CC-BY-NC 4.0) License. For more information, please visit <https://www.creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/legalcode>.